

Een modern vertaalinstrument: de *dizionario combinatorio*

Louise Helsloot

Universiteit Leiden
Tutorial vertalen in het kader van de Masteropleiding Italiaans
Academisch jaar 2017-2018
Begeleidende docent dr. P.A.W. van Heck
Studente Louise Helsloot
Studentnummer

Inhoudsopgave

Inleiding	2
I. De geschiedenis van de lexicografie in Italië	3
II. Wat is een dizionario combinatorio?	6
II. 1. Het combinatiewoordenboek versus het eentalige en tweetalige woordenboek	6
II. 2. Woordcombinaties	7
III. Analyse	9
III. 1. De <i>Dizionario delle Combinazioni Lessicali</i> , (2009) van Francesco Urzi	9
III. 1.1. Opzet	9
III. 1.2. Structuur	10
III. 2. De <i>Dizionario delle collocazioni. Le combinazioni delle parole in Italiano</i> (2012), van Paola Tiberii	12
III. 2.1. Opzet	12
III. 2.2. Structuur	13
III. 3. De <i>Dizionario Combinatorio Italiano</i> , DICCI (2013), de <i>Dizionario Combinatorio Compatto Italiano</i> , DICCI (2012) en de website versie van het DICCI van Vincenzo Lo Cascio	14
III. 3.1. <i>Dizionario Combinatorio Italiano</i> , DICCI (2013), papieren versie	14
III. 3.1.1 Opzet	14
III. 3.1.2. Structuur	15
III. 3.2. <i>Dizionario Combinatorio Compatto Italiano</i> , DICCI (2012)	17
III. 3.2.1. Opzet	17
III. 3.2.2. Structuur	17
III. 3.3. De website versie van het DICCI	17
III. 3.3.1 Opzet	17
III. 3.3.2. Structuur	18
IV. In hoeverre fungeerden de bestaande traditionele woordenboeken al als Dizionari combinatori?	19
IV. 1. Aldo Gabrielli, <i>Grande Dizionario Italiano</i>	19
IV. 2. Tulio de Mauro, <i>Grande dizionario italiano dell'uso</i>	19
IV. 3. Vocabolario Treccani / www.treccani.it/vocabolario	20
Conclusie	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Appendix	22
Bibliografie	25

Inleiding

Wie de betekenis van een woord wil weten of een woord wil vertalen, consulteert daarvoor doorgaans een woordenboek. Er bestaan voor het Italiaans zeer veel verschillende soorten woordenboeken. Naast eentalige verklarende woordenboeken, tweetalige woordenboeken, etymologische woordenboeken, woordenboeken van dialecten, van synoniemen en antoniemen, over idiomatische uitdrukkingen en gespecialiseerde woordenboeken met een lexicon op medisch, technisch, of juridisch gebied bijvoorbeeld, zijn er sinds 2009 ook combinatiewoordenboeken verkrijgbaar.

In deze paper worden de volgende recente combinatiewoordenboeken voor de Italiaanse taal besproken: Francesco Urzì, *Dizionario delle Combinazioni Lessicali*, Luxembourg, Convivium, 2009, Paola Tiberii, *Dizionario delle collocazioni. Le combinazioni delle parole in Italiano*, Bologna, Zanichelli, 2012 en Vincenzo Lo Cascio, de *Dizionario Combinatorio dell'Italiano*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins, 2013 en de *Dizionario Combinatorio Compatto Italiano* (2012), de verkorte papieren versie en de websiteversie.

Het doel van deze paper is antwoord te vinden op vragen als: waarin onderscheiden deze combinatiewoordenboeken zich van de andere woordenboeken die er al waren? Zijn er naast bovengenoemde nog andere combinatiewoordenboeken voor het Italiaans en bestaan dergelijke naslagwerken ook voor bijvoorbeeld het Nederlands en het Engels? Wat is de opzet en de structuur van de drie bovengenoemde publicaties, is deze in principe hetzelfde, of van geval tot geval verschillend en hoe verhouden de drie versies van Lo Cascio's werk zich tot elkaar? In hoeverre fungeerden bestaande traditionele woordenboeken al als *Dizionario combinatorio* en in hoeverre voegen de bovenstaande werken iets toe aan wat er al was?

Mijn paper is ingedeeld in vier paragrafen. In paragraaf I geef ik een kort overzicht van de geschiedenis van de lexicografie in Italië en in paragraaf II geef ik aan wat het combinatiewoordenboek is en waarin het verschilt van de eentalige en tweetalige woordenboeken. In paragraaf III geef ik een analyse van de genoemde publicaties en in paragraaf IV ga ik in op de vraag of de combinatiewoordenboeken van toegevoegde waarde zijn op de bestaande woordenboeken.

[...] nessuna lingua viva ha, né può avere, un vocabolario che la contenga tutta, massime quanto ai modi, che son sempre, finch'ella vive, all'arbitrio dello scrittore. E ciò tanto più nell'italiana, per indole sua. La quale molto meno può esser compresa in un vocabolario, quanto ch'ella è più vasta di tutte le viventi: [...].¹

Giacomo Leopardi

I. De geschiedenis van de lexicografie in Italië

De Italiaanse lexicografie kent een lange traditie. De eerste Italiaanse woordenboeken dateren uit de eerste helft van de zestiende eeuw en onderscheiden zich van de vroegere *vocabolari* en *glosse* doordat zij in *lingua volgare* worden geschreven en niet in het Latijn. Enkele belangrijke werken die dateren uit die periode zijn bijvoorbeeld, *Le Tre Fontane* (Venezia, 1526), van Nicolò Liburnio, een van de eerste woordenboeken gewijd aan de woordenschat van Dante, Petrarca en Boccaccio, *Il Decamerone di M. Giovanni Boccaccio col Vocabolario di M. Lucilio Minerbi* (1535), van Lucilio Minerbi, met een woordenlijst van de *Decamerone* en de *Vocabolario di cinquemila vocabuli toscani* (Napoli, 1536) van Fabricio Luna. Daarnaast kan genoemd worden Francesco Alunno die drie werken schrijft: de *Osservazioni sopra il Petrarca* (Venezia, 1539;1555); een glossarium van het *Canzoniere* van Petrarca, *Le ricchezze della lingua volgare sopra il Boccaccio* (Venezia, 1543), een glossarium van de *Decamerone*; (1555) en een methodisch woordenboek in tien delen, de *Fabrica del Mondo* (1546-1548).² Van zeer groot belang voor de ontwikkeling van woordenboeken in Italië is de Accademia della Crusca geweest, opgericht in 1582. Deze Accademia geeft de *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (Venezia, 1612) uit, dat vervolgens als model voor de Europese woordenboeken wordt beschouwd. Dit woordenboek wordt continu aangepast, uitgebreid en heruitgegeven en is tot 1923 toonaangevend.³ Het eerste Italiaanse etymologische woordenboek is niet in Italië ontstaan, maar in Frankrijk en is van de hand van Gilles Ménage, *Origini della lingua italiana* (1666-1669), naar het model van een eerder werk over de Franse taal, *Origines de la langue française* (1650).⁴

Naast eentalige woordenboeken worden er in Italië vanaf de vijftiende eeuw ook tweetalige woordenboeken samengesteld, zoals bijvoorbeeld, het in 1477 in Venetië gepubliceerde woordenboek van Adam von Rotwill, *L'introito e porta*. Dit werk, dat een woordenlijst van Duits - Veneto-Italiaanse woorden bevat, is vervolgens in 1479 opnieuw uitgegeven onder de titel *Solenissimo vochabuolista*, met de vermelding dat het boek gezien moet worden als instrument om een vreemde taal aan te leren. Het boek is een groot succes en wordt meerdere malen herdrukt. Het eerste echte Italiaans-Duitse woordenboek verschijnt pas in 1605 in Frankfurt en wordt toegeschreven aan Levinus Hulsius.

Een ander werk dat belangrijk is geweest voor de Italiaanse lexicografie is: de *Calepino* (Reggio Emilia, 1502, Venezia, 1506) van Calepino di Ambrogio da Calepio, dat termen van

¹ Giacomo Leopardi, *Pensieri di varia filosofia e di bella letteratura*, a cura di Giosuè Carducci, Volume IV, Firenze, Successori Le Monnier, 1899, p. 216.

² Claudio Marazzini, *L'ordine delle parole: storia di vocabolari italiani*, Bologna, Il Mulino, 2009, p. 23 en pp. 55-66.

³ Antonietta Alonge, *Italian Lexicography in Encyclopedia of Language & Linguistics*, Amsterdam, Elsevier, 2006, pp. 69-71.

⁴ Claudio Marzzini, *op. cit.*, p. 157.

het Latijn vertaalt in het Italiaans. Het werk geeft in de latere edities, zoals in die van 1609, meer en meer ook de corresponderende woorden in diverse andere talen. Hierdoor werd dit tweetalige woordenboek multifunctioneel, net als de *Thesaurus ciceronianus* (1535) van Mario Nizzoli: in de editie van 1660 zijn de corresponderende woorden van deze teksten ook in het Italiaans, Frans en Spaans vertaald. Van een ander werk, de *Vocabulare* (1530) van Noël de Berlaimont, is ook een dergelijke versie met termen in meerdere talen gemaakt. Het werk, een woordenboekje dat in eerste instantie dialogen in het Nederlands en Frans bevatte, werd uitgebreid met nieuwe dialogen in het Italiaans (1558) en vervolgens ook in het Duits, Engels (1576) en Portugees (1598).⁵

Ook in andere landen van Europa verschijnen er werken met een lexicon voor het Italiaans, zoals bijvoorbeeld de *Vocabolario de las dos lenguas toscana y castellana* (Sevilla, 1570) van Cristóbal De Las Casas, een simpel bidirectioneel woordenboek. Het eerste Frans-Italiaanse woordenboek is van Jean Antoine Fenice (Morges, 1584), getiteld *Dictionnaire françois et italien profitable e necessaire à ceux qui prennent plaisir en ce deux langues*. Het eerste Italiaans-Engelse, van John Florio (London, 1598), is getiteld: *A Worlde of Words, or Most copious, and exact Dictionarie in Italian and English*. In de editie van 1611 werd deze titel veranderd in: *Queen Anna's New World of Words, or Dictionarie of the Italian and English Tongues*.⁶

In Nederland is er in de zeventiende eeuw ook een groeiende belangstelling voor Italië ontstaan en zijn diverse tweetalige woordenlijsten Nederlands-Italiaans samengesteld, voornamelijk koopmansboekjes en reisgidsen. In 1672 is de tweetalige woordenschat *De Italiaanse Spraakkunst* (1672) anoniem verschenen bij Abraham Wolfgang in Amsterdam. Het werk wordt toegeschreven aan Lodewijk Meyer, die vanaf 1669 een groep intellectuelen aanstuurde, *Nil Volentibus Arduum*, die discussieerden over theater en vanaf 1671-72 een gespecialiseerde woordenlijst voor het Nederlands samenstelden.⁷

Volgens Vincenzo Lo Cascio, die in 1995 een reconstructie heeft gemaakt van deze woordenlijst, de *Primo dizionario Nederlands-Italiaans Amsterdam 1672-2014*, is niet met zekerheid te stellen dat Meyer ook daadwerkelijk de auteur is geweest van het werk.⁸ Een ander werk uit deze periode is het *Groot Italiaans en Nederduitsch Woordenboek* (Amsterdam, Mortier, 1710) samengesteld door Mozes Giron.⁹

In de achttiende eeuw verschijnen er in Italië naast de eentalige en de tweetalige woordenboeken, zoals bijvoorbeeld dat van Alberti di Villanova, de *Dizionario francese-italiano* en *Italiano-francese* (Marseille, 1771-72), ook meer gespecialiseerde woordenboeken, zoals bijvoorbeeld dat van Antonio Vallisneri, *Saggio alfabetico d'istoria*

⁵ Béatrice Charlet-Mesdjian et Jean-Louis Charlet, *Une méthode Assimil pour apprendre le latin à l'époque humaniste : les Colloquia dérivés du Vocabulare de Noël de Berlaimont*, "Rursus" (on-line), 6, 2011, p. 1-3.
URL : <http://journals.openedition.org/rursus/495> ; DOI : 10.4000/rursus.495.

⁶ Claudio Marazini, *op. cit.*, pp. 103-108.

⁷ Harald Hendrix, Vincenzo Lo Cascio (ed.), *Il primo dizionario italiano-olandese/ Het eerste woordenboek Nederlands-Italiaans, Amsterdam 1672-2014. De Zeventiende Eeuw: Cultuur in de Nederlanden*, "Interdisciplinair perspectief", 32 (1), p. 109.

⁸ Vincenzo Lo Cascio, *Lodewijk Meyer potrebbe non essere (l'esclusivo) autore*, "Incontri: Rivista Europea di Studi Italiani", 31 (1), pp. 133-139.

⁹ Harald Hendrix, *art.cit.*, p. 109.

medica e naturale (1733) en encyclopedische woordenboeken, zoals de *Dizionario universale critico, enciclopedico della lingua italiana* (1797) ook van Alberti di Villanova.

Een belangrijke bijdrage aan de lexicografie van de negentiende eeuw is geleverd door Niccolò Tommaseo, die de *Nuovo dizionario de'sinonimi della lingua italiana* (1830) heeft samengesteld en vervolgens, in samenwerking met Bernardo Bellini, de *Dizionario della lingua italiana* (Torino, 1861-1879).¹⁰

Ook verschijnen er in deze tijd woordenboeken met een lexicon voor bepaalde beroepen, zoals bijvoorbeeld de *Dizionario della economia politica e del commercio* (circa 1861) van Gerolamo Boccardo, *Il Dizionario del linguaggio italiano storico ed amministrativo* (1881) van Giuglio Resasco of de *Vocabolario di Agricoltura* (1871-92) van Eugenio Canevazzi. Daarnaast zijn er veel woordenboeken van dialecten samengesteld, zoals bijvoorbeeld, de *Dizionario mantovano-italiano* (1827) van Francesco Cherubini, of de *Dizionario gallo-italico* (1831) van Ottavio Mazzoni Toselli, over de dialecten van Piemonte, Lombardije en Emilia.

Twee belangrijke twintigste-eeuwse *dizionari dell'uso* of *dizionari generali* zijn: Salvatore Battaglia, de *Grande dizionario della lingua italiana* (1961-2002) en Tullio De Mauro, *Grande dizionario italiano dell'uso*, GRADIT, (Torino, 1999-2000). Deze werken onderscheiden zich van de andere woordenboeken in opzet en omvang. De GDLI, doorgaans de *Battaglia* genoemd, is een enorm werk bestaand uit 21 delen. Naast een lexicon voor dagelijks gebruik van het Italiaans, geeft het woordenboek in supplementen woorden voor sectoren als sport, techniek en journalistiek. Daarnaast ook voor juridische, economische en wetenschappelijke onderwerpen. Het uitgangspunt van Battaglia was in eerste instantie historisch en letterkundig, wat volgens Claudio Marazzini vooral de grote waarde van het werk is:

Si può dire che il Battaglia è il più ampio vocabolario di tutta la tradizione italiana [...]. Il Battaglia, dunque si caratterizza prima di tutto come opera di ricchissima e preziosa documentazione storica, perché riserva un'attenzione speciale alla lingua letteraria di tutti i secoli, in modo particolare a quella del Novecento, alla letteratura contemporanea, visto che una gran parte è uscita nel xx secolo. Si tratta di uno strumento insostituibile non solo per i linguisti [...], ma anche prezioso per tutti gli studiosi di letteratura e linguaggio letterario.¹¹

De Tullio De Mauro, *Grande dizionario italiano dell'uso*, (GRADIT) is in eerste editie (1999-2000) bij UTET Torino in zes delen uitgegeven. Dit woordenboek onderscheidt zich door de focus op de *lingua comune*. De *Introduzione* en *Postfazione* van de *De Mauro* geven zeer uitgebreid informatie over de geschiedenis en het ontstaan van dit patrimonium.

Maria Emanuela Piemontese noemt die *lingua comune* in haar recensie van De Mauro's woordenboek: “la *lingua viva e vera* che Manzoni sognava”.¹² Naast informatie over de uitspraak van het lemma (fonetisch in lettergrepen verdeeld) en diverse betekenissen van het lemma in syntactisch verband, geeft het werk ook de etymologische definitives.¹³

Daarnaast moeten hier genoemd worden de werken van: Nicola Zingarelli, *Il Vocabolario*

¹⁰ Antonietta Alonge, *art. cit.*, p. 70.

¹¹ Claudio Marazzini, *op. cit.*, p. 391-393.

¹² Maria Emanuela Piemontese, *Tullio De Mauro, Grande dizionario italiano dell'uso*, “*Italica*”, 77(4), pp. 566-568, p. 567.

¹³ Maria Emanuela Piemontese, *art. cit.*, p. 567.

della Lingua italiana (1917), Paola Francioli en Giorgio Cusatelli, *Il Dizionario Garzanti della lingua italiana* (Milano, 1965), Giacomo Devoto en Giancarlo Oli, *Dizionario della Lingua italiana* (Firenze, 1971), Emidio De Felice en Aldo Duro, *Il Vocabolario italiano* (Palermo, 1974), Aldo Duro *Il Vocabolario della lingua italiano*, (VOLIT) (ed. Treccani, 1986-1991), Francesco Sabattini en Vittorio Coletti, *Dizionario italiano*, (DISC), (Firenze, 1997), de *Vocabolario della lingua italiana. Il Conciso* van Raffaele Simone (Roma, 2004) en de *Grande dizionario illustrato della lingua italiana*, ed. Grazia Gabrielli (Milano, 1989), in twee delen van Aldo Gabrielli.¹⁴

Voorbeelden van tweetalige woordenboeken Italiaans-Nederlands en Nederlands-Italiaans zijn: het *Italiaans Handwoordenboek* van Beniamino Dentici (van Goor, 1926-1964), A. Lankhout en Bas Backer, *Italiaans woordenboek*, bestaand uit twee delen: *Italiaans-Nederlands en Nederlands-Italiaans* (Thieme, 1926-1967) en Hendrik Johannes Lindt, *Kramers' woordenboek Italiaans: Italiaans-Nederlands, Nederlands-Italiaans* (van Goor, 1969).

Latere woordenboeken zijn bijvoorbeeld die van Vincenzo Lo Cascio: *Van Dale handwoordenboek Nederlands-Italiaans* (*Zanichelli dizionario Italiano-Neerlandese*) en *Van Dale handwoordenboek Italiaans-Nederlands* (*Zanichelli dizionario Italiano-Neerlandese*), (Utrecht, Bologna, 2001) en *Van Dale Zanichelli Middelgroot woordenboek Nederlands-Italiaans, dizionario Neerlandese-Italiano* (2009). Daarnaast heeft Lo Cascio het *Groot elektronisch woordenboek Italiaans-Nederlands/Nederlands-Italiaans - Grande dizionario elettronico Italiano-Neerlandese/Neerlandese-Italiano* (2005) samengesteld.

Het ILC-CNR, het *Istituto di Linguistica Computazionale- Consiglio Nazionale delle Ricerche*¹⁵ levert sinds 1960 een grote bijdrage aan onderzoek op het gebied van taalkunde en digitalisering. Daarnaast biedt het IWN, *ItalWordNet*, ontstaan uit de researchprojecten EWN, *EuroWordNet* en SITAL, *Sistema Integrato per il Trattamento Automatico del Linguaggio*, een grote database en softwaretools.¹⁶

Pas in de laatste decennia is er een vraag naar een *dizionario combinatorio* voor het Italiaans ontstaan.

II. Wat is een dizionario combinatorio?

II. 1. Het combinatiewoordenboek versus het eentalige en tweetalige woordenboek

Om het onderscheid aan te kunnen geven tussen de eentalige combinatiewoordenboeken en de woordenboeken die er al waren, ben ik uitgegaan van het woordenboek in algemene zin en hoe dit door taalkundigen is gedefinieerd. In 1934 schreef de Italiaanse lexicograaf Nicola Zingarelli, auteur van het *Vocabolario della Lingua italiana* (1917), dat vele malen is

¹⁴ Mair Parry, *Language. The Year's Work*, in *Modern Language Studies*, 1989, vol. 51, p. 431.

¹⁵ Zie: <http://www.ilc.cnr.it/en/content/research>

¹⁶ Antonietta Alonge, *art.cit.*, p. 70. Zie voor ItalWordNet: <http://webilc.ilc.cnr.it/viewpage.php/sez=ricerca/id=834/vers=en>

aangepast en herdrukt, over de laatste aanpassingen die hij toentertijd had gemaakt in een brief van 18 augustus 1943 aan zijn uitgever:

Il vocabolario è veramente aggiornato; col patrimonio della lingua appare luminosamente la ricchezza della nostra civiltà e cultura, con la sua novella impronta, e insieme il potere assimilativo dei progressi di tutte le nazioni. Io non ho mai voluto e non voglio fare una enciclopedia, ma la lingua non è cosa astratta e assoluta, sibbene pratica, e relativa alle cose, e senza di queste è niente.¹⁷

In de editie van 2018, telt dit *Vocabolario della Lingua italiana*, 145.000 lemmata, 380.000 betekenissen en circa 1000 nieuwe woorden en betekenissen zoals: *Brexit*, *dronanista*, *spammare* en *nikefobia*.¹⁸ Uit deze voorbeelden komt de relatie tussen cultuur en taalvernieuwing naar voren zoals Zingarelli die al aangaf in bovenstaand citaat.

Piet van Sterkenburg geeft in *A practical Guide to Lexigraphy* (2003) de volgende beschrijving van een woordenboek en wijst op de toegevoegde waarde die het heeft voor het bewaren van de eigenheid van een taal:

The prototypical dictionary has the form of a (static) book or a dynamic product (e-dictionary) with an interstructure that establishes links between the various components (e-dictionary) and is usually still alphabetically structured (book). It is a reference work and aims to record the lexicon of a language, in order to provide the user with an instrument with which he can quickly find the information he needs to produce and understand native language. It also serves as a guardian of the purity of the language, of language standards and of moral and ideological values because it makes choices, for instance in the words that are to be described. With regards to the content it mainly provides information on spelling, form, meaning, usage of words and fixed collocations.¹⁹

Howard Jackson, beschrijft het woordenboek in zijn *Lexicography an Introduction* (2002), als een informatief naslagwerk met kenmerken van zowel een encyclopedie als een grammaticaboek:

Dictionaries are reference books. People consult them to find out information about words. [...] If the dictionary is distinguished, as a reference book, from the encyclopaedia on the one hand, it is distinguished as a linguistic description, from the grammar book on the other. A grammar book, as the description of the grammatical system of a language, deals with the general rules and conventions for the structure of sentences and tends to deal with words as classes or subclasses. A dictionary describes the operation of individual lexical items, including, where relevant, how they fit into the general patterns of grammar. Grammar and dictionary are complementary parts of the description of a language, and a dictionary will use terms that are defined by the grammar.²⁰

II. 2. Woordcombinaties

¹⁷ Brief van Nicola Zichinelli aan zijn uitgever van 18 augustus 1943, geciteerd door Claudio Marazzini in Claudio Marazzini, *op. cit.*, pp. 389-416, p. 411.

¹⁸ Zie: <https://www.zanichelli.it>

¹⁹ Piet van Sterkenburg, 'The' dictionary: Definition and history in *A practical Guide to Lexigraphy* edited by Piet van Sterkenburg, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2003, p. 8.

²⁰ Howard Jackson, *Lexicography an Introduction*, London, Taylor and Francis, 2002, p. 22.

Sinds 1980 is veel aandacht uitgegaan naar de invloed die het bestuderen van woordcombinaties heeft op het verkrijgen van taalvaardigheid.²¹ Het beheersen van een taal blijkt immers niet alleen uit het kennen van de grammatica en de woordenschat, maar vooral uit het gebruiken van de juiste woordcombinaties die eigen zijn aan die taal.²² Het Instituut voor de Nederlandse Taal, dat in 2017 een project *Woordcombinaties* is gestart geeft duidelijk het belang aan van het combinatiewoordenboek of een database voor woordcombinaties:

“Traditionele woordenboeken schieten als productietool tekort, omdat ze voornamelijk geschreven zijn vanuit het standpunt van taalreceptie: ze verklaren woorden en uitdrukkingen, maar geven niet systematisch aan hoe woorden gebruikt worden in context. Met andere woorden, ze geven vooral antwoord op de vraag *Wat betekent dit woord of deze uitdrukking?*, maar niet of nauwelijks op de vraag *Hoe gebruik ik dit woord of deze uitdrukking in een zin of in combinatie met een ander woord?*”²³

Het combinatiewoordenboek onderscheidt zich van de eentalige en tweetalige woordenboeken doordat het naast informatie over een lemma, ook de bijbehorende collocaties geeft. Er bestaan in de taalkunde diverse interpretaties van het onderwerp *collocatie* (van *collocare* Lt.). Laura Giacomini geeft in haar boek *Un dizionario elettronico delle collocazioni come rete di reazioni lessicali. Studio sul campo semantico della paura* (2012), een duidelijk overzicht van wat diverse taalkundigen daaronder verstaan. Om hier kort het begrip te duiden beperk ik mij tot haar verwijzing naar Anthony P. Cowie, die in de inleiding van het *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English* (1983) de term *collocatie* als volgt definieert:

Words which combine with other words or with idioms in particular grammatical constructions are said to ‘collocate’ (to form ‘collocations’) with those words or idioms.²⁴

In deze combinaties van het lemma met andere woorden maakt Cowie onderscheid tussen *open* collocaties, bij vrije woordcombinaties, zoals bijvoorbeeld in: *to fill, drane, clean + the sink, basin of bucket*, en *gesloten* collocaties, zoals in: *make good use of, of, escape someone’s attention*. Onder *idiom* verstaat hij een combinatie van twee of meer woorden die samen een eenheid vormen. Woordcombinaties worden gevormd op basis van syntactische en semantische relaties: zo vormen zelfstandig naamwoorden combinaties met bijvoeglijk naamwoorden en werkwoorden, terwijl bijwoorden meer informatie geven over werkwoorden, bijvoeglijk naamwoorden of zelfstandige naamwoorden.

Ter illustratie zoeken we het woord het woord *discussione* op in het *Dizionario Combinatorio Compatto Italiano* (2012) van Vincenzo Lo Cascio. Het zelfstandig naamwoord *discussione* wordt gecombineerd met bijvoeglijke naamwoorden als *animato, approfondito* of *delicato* en met werkwoorden als *entrare, abbandonare, accantonare, addentrare* (*addentrarsi* in wederkerende vorm) of *sollevare*. Wanneer je de discussie aangaat, is het juiste werkwoord

²¹ Sugene Kim, *Minimum Input, Maximum Output, Indeed! Teaching Collocations Through Collocation Dictionary Skills Development*, “Lexikos”, 27, 2017 (pp.265–286), p. 266.

²² Paola Tiberii, *Dizionario delle collocazioni. Le combinazioni delle parole in Italiano*, Bologna, Zanichelli, 2012, Introduzione, pp. 3-4.

²³ Zie <http://www.inl.nl/onderzoek-a-onderwijs/lexicologie-a-lexicografie/woordcombinaties>

²⁴ Laura Giacomini, *Un dizionario elettronico delle collocazioni come rete di reazioni lessicali. Studio sul campo semantico della paura*, Frankfurt, Peter Lang, 2012, pp. 309-317, p. 309, noot 252.

affrontare en wanneer je een discussie minder scherp (van toon) wilt maken, kun je *addolcire* (i toni di) gebruiken. Nog een voorbeeld: *doccia*. In het Nederlands is de syntagmatische relatie met dit zelfstandig naamwoord het werkwoord *nemen*. Wanneer wij *een douche nemen* echter vertalen als: *prendere una doccia*, is het onjuist omdat in het Italiaans het zelfstandig naamwoord *doccia*, een combinatie vormt met het werkwoord *fare*.

Laura Giacomini geeft twee voorbeelden van standaard woordenboeken waarin al, zij het beperkt, bij het lemma woordcombinaties, zinsconstructies en idiomatische uitdrukkingen konden worden opgezocht: de *Dizionario Italiano Sabattini Coletti* (2007) en daarnaast *Il Nuovo Dizionario di Tedesco* van II (2009) van Giacomina en Kolb.²⁵

Om tegemoet te komen aan de behoefte van gebruikers om de juiste woordcombinaties te kennen en toe te kunnen passen zijn vervolgens specifieke combinatiewoordenboeken ontwikkeld, zoals die van: Francesco Urzì, *Dizionario delle Combinazioni Lessicali* (2009), Paola Tiberii, *Dizionario delle collocazioni. Le combinazioni delle parole in Italiano* (2012) en Vincenzo Lo Cascio, *Dizionario Combinatorio Compatto Italiano* (2012), de *Dizionario Combinatorio dell'Italiano* (2013) en een website versie beschikbaar via: www.locacsiodictionary.com.

Ook in andere talen zijn dergelijke naslagwerken uitgegeven, voor het Nederlands is er bijvoorbeeld van Piet de Kleijn, het *Combinatiewoordenboek, Nederlandse substantieven met hun vaste verba* (2014)²⁶ en voor het Engels zijn op de markt: Kjellmer's *A Dictionary of English Collocations* (1994), het *LTP Dictionary of Selected Collocations* (1997), *The BBI Combinatory Dictionary of English* (2009), het *Oxford Collocations Dictionary for students of English* (2009) en het *Macmillan Collocations Dictionary* (2010).²⁷

III. Analyse

III. 1. De *Dizionario delle Combinazioni Lessicali*, (2009) van Francesco Urzì

Opzet en structuur

III. 1.1. Opzet

Volgens Laura Giacomini waren er in 2011 slechts twee combinatiewoordenboeken beschikbaar voor het Italiaans; de DCL, *Dizionario delle combinazioni lessicali* (2009), van Francesco Urzì en de MdD, *Modi di Dire, lessico italiano delle collocazioni* (2010), van Domenico Russo.²⁸

Het *Dizionario delle Combinazioni Lessicali* van Francesco Urzì is ontstaan, zoals wij uit de inleiding van de auteur kunnen vernemen, uit zijn jarenlange ervaring als parlementair vertaler. De bestaande woordenboeken voldeden volgens Urzì niet omdat zij volgens hem meer gericht zijn op het *lezen*, dan op het correct *schrijven* van de taal. Voor die laatste gebruikersgroep, (Urzì noemt vertalers, journalisten en studenten) die in de moedertaal

²⁵ Laura Giacomini, *op. cit.*, p.17.

²⁶ Piet de Kleijn, *Combinatiewoordenboek: Nederlandse substantieven met hun vaste verba*, derde (gewijzigde en uitgebreide) druk, Amsterdam, Rozenberg Publishers, 2014.

²⁷ Iain McGee, *Collocation Dictionaries as Inductive Learning Resources in Data-Driven Learning – An Analysis and Evaluation*, "International Journal of Lexicography", 25 (3), 2012, pp. 319–361.

²⁸ Laura Giacomini, *op. cit.*, p. 23.

correct willen schrijven, is dit woordenboek bedoeld. Daarnaast is het ook een nuttig instrument voor niet native speakers die hun kennis willen verbeteren. In plaats van een paradigmatische benadering, geeft het DCL de lineaire syntagmatische woordassociaties. Naast parlementaire teksten zijn voor de samenstelling van het woordenboek ook journalistieke teksten (corpus van Internet) gebruikt en voorbeelden uit andere dizionari, vooral uit de *Dizionario di Italiano* van Maurizio Dardano en uit de *Vocabolario Treccani* van Raffaele Simone.²⁹

III. 1.2. Structuur

De circa 6.700 lemmata zijn al volgt gestructureerd: zelfstandige naamwoorden (N), werkwoorden (V) en bijvoeglijke naamwoorden (A), alfabetisch gerangschikt. Er zijn meer dan 110.000 lexicale combinaties weergegeven. De lemmata en de collocaties (woorden en zinnen) zijn vetgedrukt weergegeven. Ter illustratie het woord *pane*:

PANE

V₁ **impastare**; **infernare-sfornare** il pane; **cuocere** | il pane nel forno a legna | **tagliare**, **affettare** il pane | **spezzare**, **spezzettare**, **sboconcellare**, **smozzicare**, **sbricciolare**, **sminuzzare**, **sminuzzolare**; **smollicare**, **smidollare**; **scorteggiare** il pane | **grattugiare** il pane | **ammollare**, **intingere** il pane nel latte; **smollare** il pane secco in aqua | **tostare**; **imburrare** il pane; **spalmare** il pane di burro || (*fig.*) **guadagnarsi** il pane; **levarsi** il pane di bocca per qlcu.

A pane **caldo**, **fresco**, **fragante**; **croccante**; **soffice**; pane **ben lievitato** | pane **gomoso**; pane **duro**, **secco**, **rinsecchito**, **raffermo**, **stantio**, **ammuffito**, **mucido** || il nostro pane **quotidiano** || pane **bianco**, **nero**, **scuro**; pane **integrale**, pane **di segale**; pane **casalingo**, pane **casereccio**; pane **azzimo**; pane **abbrustolito**, pane **biscottato**

N un **pezzo**, un **tocco**, una **fetta** di pane; cenare con un **tozzo** di pane; degustare il vino con una **crosta** di pane; mangiare qualche **morso** di pane; in casa non c'era neanche un **boccone** di pane; ai ragazzi si diceva che chi sciupava una **briciola** di pane sarebbe stato mandato a ricercarla in Purgatorio con un dito acceso! | un **filone**, una **pagnotta**, una **treccia** di pane | un' **infornata** di pane

Wanneer wij dit lemma analyseren, zien wij dat het is opgebouwd uit drie secties:

V₁ (VERBO+NOME) werkwoord + zelfstandig naamwoord,

A (NOME+AGGETTIVO) zelfstandig naamwoord + bijvoeglijk naamwoord

N (NOME+NOME) zelfstandig naamwoord + zelfstandig naamwoord.

V₁ toont de werkwoorden die combineren met het zelfstandig naamwoord (N) waarbij het zelfstandig naamwoord niet onderwerp, maar lijdend voorwerp is.

A toont de bijvoeglijke naamwoorden die woordcombinaties vormen met het zelfstandig naamwoord (N).

²⁹ Francesco Urzì, *Dizionario delle Combinazioni Lessicali*, Luxemburg, Convivium, 2009, Introduzione, (Introduzione vermeldt geen paginanummering)

Stephen Coffey, Francesco Urzì. *Dizionario delle Combinazioni Lessicali*, "International Journal of Lexicography", 23 (3), 2010, pp. 355–364.

N toont de woordcombinaties van twee zelfstandige naamwoorden (N) die gevormd worden met de voorzetsels *di* of *del*.³⁰

De verschillende voorbeelden van woordcombinaties worden gescheiden door komma's en punten of door een enkele of dubbele verticale streep. Een enkele streep wordt gebruikt bij combinaties die in semantisch opzicht homogeen zijn, of woordgroepen die in een bepaalde situationele context worden gebruikt, zoals hier bij: *pane ben lievitato* en | *pane gomosso*. Een dubbele verticale streep versterkt het onderscheid, zoals hier tussen *pane muccido* en *il nostro pane quotidiano*.

Dubbele verticale strepen worden ook bij bijvoeglijke naamwoorden gebruikt om een nomenclatuur aan te geven van alle bijvoeglijk naamwoorden die ermee in relatie staan, meestal van specialistische aard, zoals hier: *pane bianco, nero, scuro; pane integrale, pane di segale; pane casalingo, pane casereccio; pane azzimo; pane abbrustolito, pane biscottato*.

Woordcombinaties worden ter verduidelijking geplaatst in de context, bijvoorbeeld: *cenare con un tozzo di pane* en er worden voorbeeldzinnen gegeven zoals: *in casa non c'era neanche un boccone di pane*. Daarnaast wordt de figuurlijke betekenis (*fig.*) van woorden gegeven, zoals hier: (*fig.*) *guadagnarsi il pane; levarsi il pane di bocca per qlcu*.

Naast de bovengenoemde drie secties, V₁ - A - en N, kent het woordenboek nog een vierde, te weten V₂, (NOME+VERBO). Onder V₂ staan vermeld de werkwoorden die combineren met het zelfstandig naamwoord, wanneer (N) het onderwerp is, zoals bijvoorbeeld bij het lemma *ambizione*:

AMBIZIONE

V₁ **nutrire, coltivare** una segreta ambizione | **soddisfare** le proprie ambizioni; **realizzare; appagare** una vecchia ambizione | case editrici che giocano **sollecitando, lusingando** l'ambizione dello scrittore esordiente con proposte allettanti ma poco concrete | **mascherare** la propria sfrenata ambizione sotto nobili ideali

V₂ **essere mosso, (so)spinto, stimolato, trascinato; acetato** dall'ambizione | ogni sua ambizione **si è spinta**

A realizzare una **grande** ambizione; un'ambizione che ha sempre mantenuto **viva** | grande volontà e **forte** ambizione; ambizione **smodata, sfrenata, smisurata, sconfinata; cieca** ambizione

N avere voglia di fare e un **pizzico** di ambizione

Heeft een lemma meer dan één betekenis, dan worden deze onder sectie V₁ vermeld tussen haakjes en in cursief. Bij elk van deze subcategorieën worden vervolgens de combinaties van N met de bijbehorende werkwoorden gegeven. Een voorbeeld hiervan is het woord *fede*:

Fede

V₁ (*f. in Dio, f. Cristiana*) **avvicinarsi, accostarsi** alla fede,
(*confessione religiosa*) **abbracciare, professare** la fede cattolica
(*fiducia*) **dare, prestare** a una persona

³⁰ Francesco Urzi, *op. cit.*, Introduzione.

(*fedeltà*) **prestare, mantenere** fede a un apromessa

Wanneer het lemma een werkwoord (V) is, dan geeft het DCL de combinatie met het bijwoord (Avv). Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen de kwalitatieve en de meer typologische informatie die het bijwoord over dit lemma geeft en worden daarnaast ook antoniemen genoemd.

Als voorbeeld het werkwoord *scrivere*:

SCRIVERE

(*con, rif. alla grafia*) scrivere **chiaramente, nitidamente**; scrivere **ordinatamente** qlco. Sul quaderno ⇔ scrivere **confusamente**

(*con rif. alla qualità*) scrivere **bene** ⇔ **male**; scrivere **correttamente** ⇔ **scorrettamente**

(*con rif. alla rapidità*) scrivere **rapidamente, speditamente, di getto** ⇔ scrivere **lentamente**

Het DCL toont naast de infinitief van werkwoorden ook de daarvan afgeleide vormen als lemmata, zoals in dit geval: *scritta, scritto, scrittore* en *scrittura*, waarbij de combinatiemogelijkheden weer in de vier bovengenoemde secties (V₁ V₂ A en N) worden uitgewerkt. De wederkerige vorm van werkwoorden wordt direct onder de infinitief weergegeven, bijvoorbeeld: *abbandonare* en *abbandonarsi*. Het voltooid deelwoord van een werkwoord wordt ook onder het werkwoord vermeld, zoals bij: *risolvere* en *risolto*.

Is het lemma een bijvoeglijk naamwoord (A), dan wordt ook de combinatie met het bijwoord gegeven, zoals bijvoorbeeld in *veramente eccezionale*.

Bestaat een lemma zowel als bijvoeglijk als als zelfstandig naamwoord, zoals bijvoorbeeld het woord *freddo*, dan wordt de categorie achter het lemma vermeld met respectievelijk (A) en (N): *freddo come il marmo* (A) en *un freddo invernale* (N).

III. 2. De Dizionario delle collocazioni. Le combinazioni delle parole in Italiano (2012), van Paola Tiberii Opzet en structuur

III. 2.1. Opzet

In 2012 wordt het bovenstaande combinatiewoordenboek van Paola Tiberii uitgegeven. In de inleiding geeft Tiberii aan wat zij onder *collocazioni* verstaat:

Le collocazioni sono espressioni formate da due o più parole che per uso e consuetudine lessicale formano una unità fraseologica non fissa ma riconoscibile”. Le collocazioni possibili sono molte, alcune più frequenti e comuni, altre più specifiche e raffinate, e tutte sono contraddistinte dalla *riconoscibilità* come unità lessicale che le rende elemento distintivo e caratteristico della lingua.³¹

Zij legt de nadruk op de associërende functie en de herkenbaarheid van woordcombinaties die karakteristiek zijn voor het dagelijkse Italiaanse taalgebruik. Walter Geerts spreekt in zijn

³¹ Paola Tiberi, *op. cit.*, Introduzione, p. 3.

artikel *Parole in combinazione* over de taal van de *italiano medio*.³² Carla Marellò wijst in haar recensie van dit woordenboek op het gemak ervan voor de gebruiker juist omdat de collocaties “riconscibili” zijn en veel voorkomen.³³

Het woordenboek is dan ook bedoeld als een handig taalkundig instrument voor iedereen die zijn kennis wil uitbreiden. Het wordt aanbevolen zowel voor moedertaalgebruikers vanaf de basisschool, als voor niet-moedertaal gebruikers.³⁴

Bij dit woordenboek dat circa 6000 lemmata bevat en 200.000 woordcombinaties, wordt een DVD geleverd, waarmee deze opgezocht kunnen worden terwijl de gebruiker met de computer aan het werk is.³⁵

III. 2.2. Structuur

Nemen we als voorbeeld opnieuw het woord *pane*:

pane *nm*

AGGETTIVI *p.* Ammuffito, azzimo, bianco, caldo, casalingo, comune, croccante, duro, fragrante, fresco, grattugiato, integrale, morbido, nero, quotidiano, raffermo, secco, stantio, tostato
VERBO PLUS COMPLEMENTO abbrustolire, affettare, cuocere, far lievitare, imburrare, impastare, infornare, intingere, mangiare, razionare, sboconcellare, sbriciolare, sfornare, smozzicare, spezzare, spezzettare, tagliare, tostare
SOGGETTO PLUS VERBO avanza, manca, profuma
Scarseggia
COSTRUZIONI boccone/ fetta/ pezzo/ tozzo ecc di *p.*, briciola di *p.*, *p.* al latte/ all’olio/ all’uovo ecc., *p.* alle noci/ alle olive/ al sesamo ecc., *p.* di segnale/ semola/ soia ecc., *p.* e acqua, *p.* fatto in casa

Het lemma *pane* is in vier secties verdeeld:

AGGETTIVI

VERBO + COMPLEMENTO

SOGGETTO + VERBO

COSTRUZIONI

Het zelfstandige naamwoord *pane*, is blauw en dik gedrukt waarbij het geslacht wordt aangegeven, in dit geval (nm). Onder AGGETTIVI worden de bijvoeglijk naamwoorden gegeven en onder VERBO + COMPLEMENTO, de werkwoorden die combineren met het

³² Walter Geerts, *Parole in combinazione*. “Incontri. Rivista europea di studi italiani”, 29 (1), 2014, pp. 131-132.

³³ Carla Marellò, *Ma che combinazione queste parole!*, “Tradurre”, 5, 2013, p. 2. URL: <https://rivistatradurre.it/2013/11/la-recensione-5-ma-che-combinazione-queste-parole/>.

³⁴ Paola Tiberii, *op. cit.*, Introduzione pp. 3-4.

³⁵ Carla Marellò, *art. cit.*, p. 5.

zelfstandig naamwoord (N) waarbij dit het lijdend voorwerp is. SOGGETTO + VERBO wordt hier wel apart uitgewerkt en onder COSTRUZIONI vinden we woordcombinaties bestaand uit twee zelfstandige naamwoorden (N).

In dit woordenboek worden de verschillende betekenissen van lemmata aangegeven met het cijfer 1.-2.-3., zoals bijvoorbeeld bij het woord *peso*: 1. *misura, grandezza*, 2. *onere, sofferenza* en 3. *autorità, importanza*. Bij homografen wordt de grammaticale categorie achter het lemma vermeld, zoals bij *acido*, als zelfstandig naamwoord (nm) en als bijvoeglijk naamwoord (agg).

Uit de vergelijking van de analyse van het lemma *pane* in de combinatiewoordenboeken van Francesco Urzi en van Paola Tiberii (2012) komt naar voren dat deze twee combinatiewoordenboeken in principe dezelfde opzet hebben.

Beide geven bij het lemma de categorieën AGGETTIVI, VERBO-COMPLEMENTO, SOGGETTO-VERBO en NOME-NOME voor de woordcombinaties en beide geven voorbeeldzinnen en uitdrukkingen. Urzi geeft 25 werkwoorden, 25 bijvoeglijke naamwoorden, 12 zelfstandige naamwoorden en circa 10 voorbeeldzinnen waarmee het lemma *pane*, combinaties maakt. Tiberii geeft 23 werkwoorden, 20 bijvoeglijke naamwoorden, 15 zelfstandige naamwoorden en 2 korte voorbeeldzinnen voor het lemma *pane*.

III. 3. De Dizionario Combinatorio Italiano, DICI (2013), de Dizionario Combinatorio Compatto Italiano, DICCI (2012) en de website versie van het DICI van Vincenzo Lo Cascio

In 2013 heeft Vincenzo Lo Cascio op uitnodiging van de werkgroep *Italië Studies* van de Universiteit van Amsterdam een presentatie gegeven op het Istituto di Cultura te Amsterdam. Tijdens deze bijeenkomst heeft hij zijn visie op taal, als een systeem gebaseerd op een netwerk van woorden, toegelicht. In de inleiding van zijn *Dizionario Combinatorio Italiano* (2013) geeft Lo Cascio aan hoe woorden in relatie staan tot andere woorden waarmee zij combinaties vormen:

La lingua è formata da parole che si cercano tra di loro e si mettono insieme. Ma le combinazioni non sono libere. Ogni parola ha le sue preferenze combinatorie e appartiene a una specifica famiglia. Così la lingua è fatta da più famiglie e da diverse relazioni di parentela.³⁶

Vanuit dat uitgangspunt heeft hij zijn combinatiewoordenboeken samengesteld.

III. 3.1. *Dizionario Combinatorio Italiano*, DICI (2013), papieren versie Opzet en structuur

III. 3.1.1 Opzet

³⁶ Vincenzo Lo Cascio, *Dizionario Combinatorio Italiano*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2013, Introduzione, p. xiii.

Het DICI bestaat uit twee delen (A-I en J-Z) en is een jaar na de compacte versie verschenen. Het werk bevat 6500 vaak gebruikte lemma's en 220.000 woordcombinaties, frequent gebruikte en minder bekende combinaties.³⁷

Het is geschikt voor zowel de moedertaalgebruiker als voor de gevorderde student Italiaans, maar ook voor professionals zoals vertalers, uitgevers en docenten, of zoals Vincenzo Lo Cascio dit zelf omschrijft, voor iedere gebruiker die de juiste woordcombinaties in het Italiaans zoekt:

Il presente dizionario può venire in aiuto del parlante straniero, ma anche del parlante nativo, per trovare le giuste combinazioni nella lingua italiana.[...] Il dizionario combinatorio cerca di ricostruire per ogni parola italiana scelta l'universo lessicale a cui essa appartiene nelle sue relazioni sintagmatiche. Lo fa per la lingua italiana e naturalmente sarebbe interessante scoprire quali siano le differenze che le corrispondenti parole mostrano in altre lingue, anche per evitare errori. Ed è un gioco che ogni utente di questo dizionario potrebbe fare a partire dalla propria lingua o dalle lingue che conosce.³⁸

III. 3.1.2. Structuur

Zowel in de DICI, als in de hierna te bespreken DICCI en in de online versie bestaan de meeste lemmata uit zelfstandige naamwoorden en daarnaast uit werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden. Vincenzo Lo Cascio motiveert in de inleiding van de DICI zijn keuze voor deze structuur als volgt:

“Innanzitutto va detto che la maggior parte delle entrate scelte per questo dizionario è costituita da sostantivi proprio perché essi formano una famiglia ricca e omogenea. Inoltre il numero di combinazioni nei sostantivi è limitato, mentre per un verbo o un aggettivo esse sono moltissime per cui è difficile darne un quadro esauriente e completo”.³⁹

Om ongeveer de verhouding weer te geven tussen de aantallen trefwoorden per categorie: (N), (V) en (AGG), tellen wij de lemmata per categorie onder de letter A bijvoorbeeld. De DICI telt circa 295 (N), circa 85 (V) en circa 37 (AGG), in de DICCI is het aantal (N) circa 200, het aantal (V) circa 40 en het aantal (AGG) circa 13. In de zeer uitgebreide online versie, bestaan voor letter A alleen al 183 pagina's. Deze versie geeft voor de letter A *op de eerste 10 pagina's* al circa 100 lemmata (N), en daarnaast 73 (V) en 45 (AGG). Uitgaand van dit gemiddelde per 10 pagina's is zeer globaal de verhouding hier circa 1830 (N), circa 1336 (V) en circa 824 (AGG).

Woorden die zowel als zelfstandig naamwoord, als als bijvoeglijk naamwoord bestaan zoals *caldo* bijvoorbeeld, worden als apart lemma vermeld. Ook bij de combinatie werkwoord-bijwoord zien we, afhankelijk van de betekenis van het werkwoord, vaste combinaties: zo combineert bijvoorbeeld *correre* met *velocemente* maar niet met *cautamente*. Daarnaast worden ook de idiomatische uitdrukkingen met het lemma weergegeven.

Opnieuw uitgaand van het lemma *pane* (zie bijlage), valt direct de enorme hoeveelheid informatie op die in het DICI verzameld is. De combinaties worden gegeven afhankelijk van

³⁷ Vincenzo Lo Cascio, *op. cit.*, Introduzione, p. xiv.

³⁸ Vincenzo Lo Cascio, *op. cit.*, Introduzione, pp. xiii-xiv.

³⁹ Vincenzo Lo Cascio, *op. cit.*, Introduzione, pp. xv.

hun betekenis in de context en in acht, bij het lemma passende categorieën; bijvoeglijk naamwoord (AGG), bijwoord (AVV), uitdrukkingen (LOC), zelfstandig naamwoord (NOME), voorzetsel (PREP), hoeveelheidswoorden (QUANT), werkwoord (VERB) en idiomatische uitdrukkingen en spreekwoorden (ESPR). Binnen elke categorie worden de combinaties met het lemma vervolgens in alfabetische volgorde genoemd. Soms is de betekenis van de combinaties niet direct duidelijk, in die gevallen wordt de uitleg tussen vierkante haakjes gegeven, of door middel van voorbeelden verduidelijkt. Bij elk lemma worden niet alleen de woordcombinaties vermeld, maar ook de disciplines of terminologie waar zij toe kunnen behoren, zoals op medisch (*med.*), economisch (*econ.*) of juridisch gebied (*jur.*). Ook wordt vermeld of het lemma gebruikt kan worden in figuratieve (*fig.*) of ironische (*iron*) zin, of het informeel (*inf.*) gebruik vraagt of vulgair (*vulg.*) is. Bij elke categorie worden zinnen gegeven ter uitleg van de combinaties en voorbeelden.

Het lemma *pane* heeft meerdere betekenissen. Het wordt verdeeld in *pane*¹ en *pane*². Het lemma *pane*¹ is in de volgende secties verdeeld:

AGG - bijvoeglijk naamwoorden
LOC - uitdrukkingen
NOME - zelfstandig naamwoorden
QUANT - hoeveelheidswoord
VERBO - werkwoord

Eerst wordt het zelfstandige naamwoord *pane* tussen vierkante haakjes fonetisch weergegeven, verdeeld in lettergrepen, met aanduiding van de klemtoon. Daarna volgt de grammaticale categorie, het geslacht, getal en de uitgang voor het meervoud. Vervolgens wordt de betekenis gegeven. Daaronder volgt de figuurlijke uitdrukking (*fig*) met het bijvoeglijk naamwoord (AGG) *buono: essere buono come il pane*. Ook van de met het lemma combinerende bijvoeglijk naamwoorden (AGG), wordt de betekenis gegeven, bijvoorbeeld: *pane ammuffito* [*pane pieno di muffa*]. Vervolgens worden de diverse uitdrukkingen [LOC] met het lemma *pane* gegeven en uitgelegd, zoals bijvoorbeeld: *pane a treccia* [*pane che ha la forma di una treccia*]. Bij de combinaties met het zelfstandig naamwoord (NOME) zien wij dit ook, bijvoorbeeld: *torta di pane* [*dolce ottenuto mettendo il pane nel latte per una notte e aggiungendo uova, limone, zucchero, burro, pinoli, frutti canditi misti, amaretto, zucchero, cannella e cacao*]. Hierna volgen de hoeveelheidswoorden (QUANT) met uitleg, zoals: *bocconcino di pane* [*pane dalla forma piccola e rotonda*].

Bij het werkwoord (VERBO) wordt de morfologische vorm, transitief (tr.), intransitief (intr.) of wederkerig (pronominale, pr.) vermeld en daarnaast worden de hulpwerkwoorden, *avere* (av.) of *essere* (es.) gegeven. Indien van toepassing wordt het bijbehorende voorzetsel genoemd. Frequentie werkwoorden als *fare* en *diventare* komen niet voor in dit woordenboek, daar zij zeer algemeen gebruikt worden en met een oneindig aantal woorden combineren. Ook hier worden bij elke categorie zinnen gegeven ter uitleg van de combinaties en voorbeelden, zoals bijvoorbeeld bij: *condire il pane* [*insaporire il pane con olio e altro*]. Bij het lemma *pane*² wordt ook weer eerst de betekenis gegeven en vervolgens de andere betekenissen (LOC), genummerd van 1- 4. Ook hier zien we de indeling (LOC) (AGG)

(VERBO) en (NOME), zij het in een andere volgorde; daarnaast worden onder 4 ook de voorzetsels (PREP) genoemd die de woordcombinatie met het lemma vormen, zoals: *in pani* [*che viene presenato, venduto in questa forma*].

Bronnen die gebruikt zijn voor het DICCI zijn, naast de bestaande Italiaanse woordenboeken en de spreektaal, de tool *Sketchengine* en internet.⁴⁰

III. 3.2. *Dizionario Combinatorio Compatto Italiano*, DICCI (2012) Opzet en structuur

III. 3.2.1. Opzet

Dit combinatiewoordenboek is in 2012 uitgegeven. De opzet komt in principe overeen maar de publicatie is minder uitgebreid dan de DICCI.

De DICCI is bedoeld voor zowel de niet-moedertaalsprekers die beschikken over een gevorderde kennis van het Italiaans, als voor de moedertaalgebruiker die beter wil leren formuleren.

III. 3.2.2. Structuur

Er zijn voor het DICCI circa 3000 lemmata gekozen en circa 90.000 lexicale combinaties (vergelijk DICCI: 6500 lemmata en 220.000 woordcombinaties).

De structuur van de lemmata in het DICCI komt in principe overeen met die van het DICCI, net zoals in het DICCI worden de woordcombinaties bij het lemma *pane* verdeeld in grammaticale secties: AGG, LOC. NOME, QUANT en VERBO. Het aantal woordcombinaties per sectie is ingekort en ook de uitleg bij de secties is meer beperkt.

Ik beperk mij hier tot de sectie van de AGG. Onder deze sectie worden in het DICCI bijvoeglijke naamwoorden genoemd, zoals bijvoorbeeld *benedetto, celeste en crudo* die het DICCI niet geeft. Ook de uitleg van de woordcombinaties is meer beperkt, bijvoorbeeld voor *pane bianco* is deze in het DICCI: *composto da farina*, terwijl het DICCI *composto da farina* geeft met de toevoeging: *di frumento molto raffinata*. De idiomatische uitdrukkingen en spreekwoorden worden aan het eind van het lemma apart vermeld en daarvan zijn er ook minder dan in het DICCI. Zo zien we in het DICCI na *a pane e aqua* [*in punizione, in castigo*]; ook *allevare/nutrire q.no a pane bianco*, met de uitleg [*allevare, far vivere q.no nell'agio*], een aanvulling die niet in het DICCI vermeld is.

III. 3.3. De website versie van het DICCI Opzet en structuur van de lemmata

III. 3.3.1 Opzet

Een digitaal woordenboek is veel dynamischer dan een papieren woordenboek, dat per definitie statisch is en lineair functioneert. Het digitale combinatiewoordenboek biedt door het enorme aantal zoekmogelijkheden veel meer betekenissen, combinerende woordrelaties, idiomatische uitdrukkingen en voorbeelden van hoe woorden zijn georganiseerd in

⁴⁰ Vincenzo Lo Cascio, *op. cit.*, Introduzione, pp. xii- xix.

grammaticale, semantische, en encyclopedische systemen:

Un dizionario elettronico, inoltre, dovrà e potrà presentare la materia in altro modo, partire da un'altra concezione del funzionamento della lingua, offrire modi diversi d'interrogazione, permettendo una navigazione a tutto campo, vorticoso, come avviene quando si è sulle reti elettroniche. Ogni utente dovrà poter fare la ricerca lessicale seguendo un proprio libero percorso che lo porti da una parola all'altra, da un contesto all'altro, da una lingua all'altra.⁴¹

Volgens Laura Giacomini bestaat het nut van elektronische middelen: “nel permettere di rappresentare tale rete nella maniera più vicina possibile a come la mente organizza la conoscenza della realtà extralinguistica e del lessico che ad essa si riferisce.”⁴²

III. 3.3.2. Structuur

Het online woordenboek is veel uitgebreider dan de papieren versie, het bevat 43900 lemmata, 80312 betekenisvelden, 258409 fraseologieën en 44794 voorbeeldzinnen. In het online DICI kan de informatie over het lemma op twee manieren gevonden worden: als in een standaard woordenboek op trefwoord en daarnaast in een context met alle woordcombinaties verdeeld naar grammaticale categorie, VERBO-NOME, NOME-AGGETTIVO, VERBO-PREPOSIZIONE bijvoorbeeld. Indien het lemma een werkwoord is, is het vervolgens ook mogelijk de vervoegingen daarvan aan te klikken. Voeren wij opnieuw het zelfstandig naamwoord *pane* in, dan verschijnt dit vetgedrukt. Daarachter tussen vierkante haakjes wordt het lemma fonetisch en in lettergrepen verdeeld weergegeven. Vervolgens zien we daaronder direct de betekenis. Vervolgens zien wij direct enorm veel fraseologieën verschijnen, waarvan *ieder woord* op zichzelf ook weer aanklikbaar is en bij *elk nieuw aangeklikt woord* kunnen vervolgens weer de woorden gevonden worden die daarmee woordcombinaties maken. Er zijn vier zoekfuncties: 1) *zoeken in de context*, geeft de voorbeeldzinnen, uitdrukkingen en spreekwoorden waar het lemma in voorkomt. Bij 2) *geavanceerd zoeken* wordt de discipline of terminologie aangegeven waartoe het lemma behoort, zoals medische (*med.*), economische (*econ.*) of juridische (*jur.*) terminologie. Ook kan hiermee worden gevonden hoe een woord in figuratieve (*fig.*) of ironische (*iron*) of informele (*inf.*) zin kan worden gebruikt, of dat het om vulgair (*vulg.*) taalgebruik gaat. Bij zoekfunctie 3) *zoeken in de uitleg* wordt de betekenis gegeven en met zoekfunctie 4) *mijn woordenboek* is het mogelijk eigen vertalingen en voorbeelden toe te voegen. Een zeer praktische functie daarbij is dat ook hier weer elk woord is aan te klikken dat in de database voorkomt.⁴³

Het aantal woordcombinaties, fraseologieën en uitdrukkingen dat de combinatiewoordenboeken van Francesco Urzi en Paolo Tiberii geven, is beperkt in vergelijking met het aantal dat de combinatiewoordenboeken van Vincenzo Lo Cascio geven. Uit de vergelijking van de grote gedrukte versie van de DICI en de kleine gedrukte versie DICCI komt naar voren dat de twee qua opzet en structuur overeenkomen: beide geven de informatie over het lemma door de onderverdeling in grammaticale categorieën, echter in de

⁴¹ Vincenzo Lo Cascio, *Parole in rete: Teorie e apprendimento nell'era digitale*, Torino, UTET Università, 2007, p. 130.

⁴² Laura Giacomini, *op.cit.*, p. 247.

⁴³ URL: <https://www.locasciodictionary.com//>.

DICCI zijn meer dan de helft minder lemmata gekozen en is de informatie die de grammaticale categorieën geven over de lemmata ingekort. Daarnaast worden er minder vaste en idiomatische uitdrukkingen gegeven.

In het online combinatiewoordenboek van Lo Cascio zijn de lemmata anders gestructureerd dan in de papieren versie. Door de optie om steeds op lemmata door te kunnen zoeken naar omschrijvingen en woordcombinaties biedt het de gebruiker zoekmogelijkheden die de papieren versies niet kunnen bieden. Daarnaast is het aantal lemmata, betekenissen, fraseologieën en voorbeeldzinnen veel groter.

IV. In hoeverre fungeerden de bestaande traditionele woordenboeken al als *Dizionari combinatori*?

Om een beeld te kunnen krijgen van deze onderzoeksvraag heb ik de structuur van het lemma *pane* vergeleken in de volgende drie woordenboeken: Aldo Gabrielli, *Il Grande Dizionario Italiano* (1989), Tulio de Mauro, *Il grande dizionario italiano dell'uso*, (2001) en het *Vocabolario Treccani* beschikbaar via www.treccani.it/vocabolario.

IV. 1. Aldo Gabrielli, Grande Dizionario Italiano

We gaan uit van het lemma *pane*.

De *Grande Dizionario Italiano* toont het lemma fonetisch in lettergrepen verdeeld en geeft vervolgens 9 betekenisvelden. Onder betekenis 1 *Alimento* wordt het lemma *pane* omschreven en volgen 16 bijvoeglijk naamwoorden waarmee het combinaties vormt met uitleg. Daarna volgt betekenis 2: *ciascuna delle forme di pasta lievitata che vengono cotte in forno* met een voorbeeldzin: *mangiare una pasta* en andere mogelijkheden voor het lemma *pane* in context, *pane a cassetta* bijvoorbeeld. Onder 3, 4 en 5 vinden we de figuurlijke betekenis met voorbeeldzinnen, zoals *guadagnarsi il pane*, *la matematica non è certo il tuo pane* en *pane spirituale*. 7 en 8 geven agrarische en botanische betekenissen en 9 geeft tenslotte *Gastron, un tipo di dolce*.

IV. 2. Tulio de Mauro, Grande dizionario italiano dell'uso

De *Grande dizionario italiano dell'uso* geeft voor het lemma *pane* geen fonetische omschrijving of klemtoon verwijzing maar begint met de afstamming van het woord *pànes* en het geslacht. Vervolgens vermeldt het dat het gaat om een veel gebruikt lemma, *parole di massima frequenza* die aangegeven worden met de letters met FO (fondamentale). Er worden 7 betekenisvelden gegeven. Na de betekenis 1a: *alimento*, volgen de woordcombinaties met drie werkwoorden: *impastare*, *cuocere* en *infernare*. Daarna de zelfstandige naamwoorden waarmee het lemma combinaties vormt, zoals: *feta en briciola di pane* en *pane alle olive, al sesamo, all'olio* en *al latte*. Ook worden er hier twee spreekwoorden gegeven: *se non è zuppa è pan bagnato* en *essere buono come il pane*. Betekenis 1b is ook weer de *forma lievitata*, waarna twee voorbeeldzinnen met uitleg worden gegeven. Betekenis 2 geeft een betekenis in ruimere zin: *non far mancare il pane a qcn*. In 3 en 4 worden figuurlijke betekenissen uitgelegd: *la meditazione è il pane dello spirito*. 5 beschrijft de vormen die een brood kan

hebben: *regolare* of *cilindrica* en 6 en 7 geven ieder een technisch-specialistische omschrijving, aangegeven door TS, in dit geval agrisch en veterinair.

IV. 3. *Vocabolario Treccani* / www.treccani.it/vocabolario

Het online woordenboek *Treccani* geeft voor het lemma *pane* eerst het geslacht aan en vervolgens de afstamming van het woord *panis*. Vervolgens wordt onder 1a (*gastronomisch*) de omschrijving van het lemma *pane* gegeven in de zin van *alimento*, met een voorbeeldzin: *pane da un chilo*. Hierna worden de diverse soorten brood/broodjes genoemd: *ciabatta*, *filoncino*, *francesina* en volgen er diverse uitdrukkingen (circa 15, dikgedrukt) met het lemma zoals: *dire pane al pane e vino al vino* en *essere pane e cacio con cqn*, met uitleg. Ook figuurlijke uitdrukkingen worden genoemd, zoals: *levarsi il pane di bocca* en *per un tozzo di pane*. Voorbeeldzinnen van woordcombinaties met het zelfstandig naamwoord worden ook voor *pane* gegeven, zoals *pezzo di pane* en *pane in cassetta*.

De tweetalige woordenboeken van Aldo Gabrielli, *Il Grande Dizionario Italiano*, van Tulio de Mauro, *Il grande dizionario italiano dell'uso* en de *Vocabolario Treccani* geven bij de betekenissen van de lemmata ook voorbeeldzinnen, diverse idiomatische uitdrukkingen en plaatsen het lemma in de context. In dat opzicht functioneren zij in beperktere mate als combinatiewoordenboek, maar het aantal woordcombinaties dat deze woordenboeken geven is niet genoeg voor het doel waarvoor de combinatiewoordenboeken zijn samengesteld.

Conclusione

Uit de analyse van de genoemde combinatiewoordenboeken en de vergelijking met bestaande standaard woordenboeken blijkt dat het *dizionario combinatorio* een aanwinst is op lexicografisch gebied doordat het woordcombinaties geeft die het standaard Italiaanse woordenboek niet geeft. Als gevolg van de ontwikkelingen in de informatie en communicatie-technologie bieden de digitale combinatiewoordenboeken meer woordcombinaties en zoekmogelijkheden bij de lemmata dan de papieren versies.

Voor de gebruikersgroep met een gevorderde kennis van het Italiaans, zoals docenten en professionele vertalers bijvoorbeeld, maar ook voor studenten die de Italiaanse taal goed willen leren spreken en schrijven en moedertaal gebruikers, is het combinatiewoordenboek een bijzonder waardevolle toevoeging.

Appendix

Lemma *pane* (DICI)

pane 1 [pà-ne] nome m. s.

(cul.) alimento base dell'uomo, composto da farina, in genere di grano, e acqua, e cotto al forno; anche nutrimento, sostentamento AGG. ~ (fig.) essere **buono come** il ~ [si dice di q.no molto buono e disponibile] ~ AGG. ~ **abbrustolito**; ~ **ammuffito** [pane pieno di muffa]; ~ **appena sfornato** [pane appena tolto dal forno]; ~ **arabo** [pane poco lievitato e salato di forma piatta]; ~ **asciutto**; ~ **azzimo** [non lievitato, cotto senza lievito]; ~ **bagnato**; ~ **ben cotto**; (rel.) ~ **benedetto**; ~ **bianco** [composto da farina di frumento molto raffinata]; ~ **biscottato**; ~ **bollito** [pancotto]; ~ **caldo**; pan **carré** [pancarrè]; ~ **casalingo**; ~ **casareccio/casereccio** [pane fatto in casa o alla casalinga]; (rel.) ~ **celeste** [pane eucaristico]; ~ **comune** [pane semplice, non condito, aromatizzato o farcito che viene comunemente consumato ai pasti]; ~ **condito** [pane **arricchito** di altre sostanze, come olive, semi di finocchio, sesamo e sim.]; ~ **cotto**; ~ **croccante**; ~ **crudo**; pan dolce [pandolce]; ~ **dorato**; ~ **duro** [pane non fresco, non più morbido]; (rel.) ~ **eucaristico** [l'ostia consacrata]; pan ficato [panficato, pane di farina gialla impastato con i fichi secchi]; ~ foraneo [pane prodotto in piccoli centri periferici e poi venduto in città]; pan **forte** [panforte]; ~ **fragrante** [pane profumato]; ~ **francese** [baguette]; (sard.) ~ **frattau** [pane sardo della regione della Barbagia con ingredienti come uova, cipolla, basilico]; ~ **fresco** [pane del giorno in cui viene sfornato]; ~ **fritto**; ~ **giallo** [composto da farina di mais]; pan **grattato/grattugiato**; ~ **inferigno** [composto da farina poco raffinata, con il cruschetto]; ~ **integrale** [impastato con farina integrale, che contiene ancora della crusca]; (tosc.) pan **lavato** [pane raffermo abbrustolito diffuso in Toscana, tagliato a fette, immerso in acqua fredda e condito con pomodoro crudo, olio, aceto, sale ed erbe aromatiche; detto anche panzanella]; (mil.) ~ **militare** [pane usato nell'esercito per l'alimentazione dei soldati]; (rel.) ~ **mistico**; ~ **misto** [pane fatto dal miscuglio di diversi tipi di farina]; ~ **nero** [pane integrale]; (fig.; fam.) ~ **perso** [individuo pigro e scansafatiche]; ~ **quotidiano** [il necessario per vivere]; (fig.) ~ **quotidiano** [ciò con cui si ha a che fare tutti i giorni]; ~ **raffermo** [pane di qualche giorno]; ~ **riscaldato** [pane non fresco scaldato in forno per renderlo più soffice]; (emil.) pan santo [dolce natalizio bolognese a base di frutta secca e canditi; detto anche certosino]; ~ **sardo** [pane tipico della Sardegna]; ~ **schiavonesco** [dolce prodotto in Molise consistente in una miscela di mosto cotto, miele, mollica di pane, noci e mandorle triturate, il tutto aromatizzato con cannella, garofano e corteccia d'arancio]; ~ **secco** [pane raffermo, pane vecchio]; ~ **soffice** [pane morbido]; (emil.) pan speciale [dolce natalizio bolognese a base di frutta secca e canditi; detto anche certosino]; ~ **stantio** [non più fresco]; ~ surgelato; ~ tondo [pane di forma tonda]; ~ **toscano** [pane senza sale]; ~ **tostato**; ~ **tosto** [pane duro]; pan unto [pane abbrustolito tagliato a fette e condito con grasso di carne cotto; detto anche "fettunta" o "panunto"]; ~ **vecchio** [del giorno prima]; ~ **viennese** [pane molle e di piccole dimensioni sulla cui crosta si spalma il burro fuso] LOC. ~ **in crosta** di ~ [di pietanza il cui strato più esterno è costituito di pane svuotato, ben cotto e poi farcito] ~ LOC. ~ **a ciambella** [pane che ha la forma di una ciambella]; ~ **a treccia** [pane che ha la forma di una treccia]; ~ al latte [nel cui impasto è presente latte]; ~ **al sesamo** [pane con sesamo]; ~ alle olive [pane ripieno di olive]; ~ **all'olio** [nel cui impasto è presente olio]; ~ **da mezzo chilo** [pane che pesa mezzo chilo]; (mil.) ~ **da munizione** [quello servito come cibo ai militari]; ~ **da un chilo** [pane che pesa un chilo]; ~ **di Altamura** [pane tipico pugliese, a Denominazione di Origine Protetta (DOP), fatto con impasto di semola di grano duro rimacinato e cotto nel forno a legna]; (bot.) pan di cuculo [Orchis morio]; ~ **di glutine** [alimento di frumento privo di amido]; ~ **di granoturco** [pane giallo]; ~ di mistura [pane fatto

dal miscuglio di diversi tipi di farina]; ~ **di segale** [fatto con farina di segale]; ~ **di semola** [composto da farina molto raffinata]; ~ **d'orzo** [composto da farina d'orzo]; ~ **fatto in casa** [pane genuino perché fatto alla casalinga]; ~ **in/a cassetta** [pancarrè] NOME ~ **budino di** ~; **cestino del** ~; **cesto del** ~; **crosta del** ~; (rel.) **frazione del** ~; **midolla del** ~ [mollica del pane]; **torta di** ~ [dolce ottenuto mettendo il pane nel latte per una notte e aggiungendo uova, limone, zucchero, burro, pinoli, frutti canditi misti, amaretto, zucchero, cannella e cacao] ~ NOME (fig.; lett.) ~ **degli angeli** [per Dante, la vera sapienza]; (rel.) ~ **degli angeli** [manna]; ~ **dei morti** [focaccia con uva 858 passa, che in molte regioni si prepara il 2 novembre, giorno di commemorazione dei defunti]; (stor.) ~ **dei piangenti** [nella tradizione ebraica antica, banchetto commemorativo di un defunto, a cui seguiva un lutto di sette giorni]; ~ **del deserto** [la manna]; (stor.) pani della proposizione [nella tradizione ebraica antica, pani portati ogni sabato al tempio come offerta a Jahvè; detti anche pani della proposta]; (rel.; fig.) ~ **dello spirito** [nutrimento dello spirito]; pan di ramerino [dolce prodotto in Toscana a forma di panetto con farina, olio, rosmarino e uva secca]; pan di Spagna [base molto soffice usata per fare torte e altri dolci]; (fig.) ~ **e lavoro** [motto del socialismo]; ~ **e olive** [pane mangiato insieme alle olive] QUAN. **bocconcino di** ~ [pane dalla forma piccola e rotonda]; **boccone di** ~ [pezzetto, tocco di pane]; **briciola di** ~ [frammento di pane]; **cesta di** ~; **chilo di** ~; **crostino di** ~ [piccola fetta di pane abbrustolita o dorata che viene mangiata di solito insieme alle zuppe]; **fetta di** ~; **filone di** ~ [pane dalla forma allungata]; **morso di** ~ [pezzetto, boccone di pane]; **pagnotta di** ~ [pane dalla forma grande e rotonda]; **pezzo di** ~; **rosetta di** ~ [bocconcino a forma di margherita nella parte superiore]; **sfilatino di** ~ [regionale, pane dalla forma allungata]; **un tocco di** ~ [un pezzettino di pane]; **tozzo di** ~

VERBO ~ **abbrustolire** il ~; **affettare** il ~; **ammollare** il ~ [immergere il pane in un liquido, acqua, latte ecc.]; (fig.) **assicurarsi** il ~ per la vecchiaia [assicurarsi il sostentamento per il futuro]; **condire** il ~ [insaporire il pane, con olio o altro]; (rel.) **consacrare** il ~; **cuocere** il ~; (fig.) essere il proprio ~ quotidiano [essere l'attività abituale di q.no] □ badare ai figli è il suo pane quotidiano ; **far lievitare** il ~ [far gonfiare la pasta del pane con il lievito]; (fig.) **far mancare/non far mancare** il ~ a q.no [far mancare/non far mancare i mezzi di sussistenza a q.no]; farcire il ~ [**imbottire** il pane]; fare il ~; **grattugiare** il ~; (fig.) **guadagnarsi** il ~ [guadagnarsi da vivere]; imbottire il ~ [riempire il pane con altre sostanze, prosciutto, formaggio ecc. in genere messi in mezzo al pane]; **imburrare** il ~ [spalmare il burro sul pane]; **impastare** il ~; **infornare** il ~; **inzuppare** il ~ [immergerlo in un liquido per poi mangiarlo, per es. in salse, sughi, vino ecc.]; **misurare** il ~ [dare poco cibo]; (fig.) perdere il ~ [perdere il lavoro]; **rompere** il ~ [spezzare il pane in due o più parti]; sbocconcellare il ~ [mangiare il pane a piccoli pezzetti]; **sbriciolare** il ~ [ridurlo in briciole o piccoli pezzi]; sfornare il ~ [togliere il pane dal forno, perché cotto]; **spalmare** sul ~ q.sa; **spezzare** il ~ [rompere il pane]; tagliare il ~; **tostare** il ~

◇ a pane e acqua [in punizione, in castigo]; allevare/nutrire q.no a pane bianco [allevare, far vivere q.no nell'agio]; (prov.) chi ha denti non ha pane e chi ha pane non ha i denti [a chi ha il desiderio o l'abilità di fare q.sa non è data la possibilità e viceversa]; comprare/vendere q.sa per un pezzo/tozzo/boccone di pane [comprare/vendere q.sa a bassissimo prezzo]; (rel.) dacci oggi il nostro pane quotidiano [frase del 'padre nostro']; (fam.) dire pane al pane e vino al vino [nella maniera più diretta e sincera possibile, senza peli sulla lingua]; (fam.) essere pane e cacio [essere molto amici]; essere un pezzo di pane [di persona: essere intimamente buoni, generosi e disponibili col prossimo]

□ è un pezzo di pane, non farebbe del male a nessuno/è un pezzo di pane: si fa sempre in quattro per gli altri ; essere zuppa e pane molle [non esserci differenza]; la speranza è il pane dei miseri [la speranza è l'illusione dei miseri]; levarsi/togliersi il pane di bocca per q.no [fare grandi sacrifici per q.no]; mangiar pane a tradimento [scroccare, approfittare degli altri, senza dar nulla in cambio]; mangiare il pane a ufo [vivere alle spalle degli altri]; mangiare il pane

del governo/del re [vivere a spese del governo/del re]; mangiare pane e cipolle [essere molto povero]; (fam.; prov.) non si vive di solo pane [nella vita è importante anche la dimensione spirituale dell'uomo, non solo quella materiale]; pane e ... [companionico]; (fam.) pane per i propri denti [argomento o situazione in cui si è a proprio agio] un ragionamento molto convincente! hai trovato pane per i tuoi denti ; per un pezzo/tozzo di pane [per un compenso troppo basso] guadagna una miseria, lavora così tanto per un tozzo di pane ; (fam.) rendere pan per focaccia [vendicarsi, dare a q.no ciò che si merita]; (rel.) sacrificio del vino e del pane [celebrazione eucaristica]; (prov.) se non è zuppa è pan bagnato [anche se sembra una cosa diversa, in realtà è sempre la stessa cosa]; (prov.) sotto l'acqua fame, sotto la neve pane ; (fam.) stare a pane e acqua [a dieta, mangiando molto poco]; togliere il pane di bocca a q.no [privarlo di q.sa di essenziale]

pane 2 [pà-ne] nome m. s. -i 1. pezzo, ciascuna delle forme in cui viene cotta la pasta lievitata; pezzatura ~ LOC. (cul.) un ~ **a stella** ; (cul.) ~ **di miglio** [dolce a base di farina di mais, burro e zucchero]; (cul.) pan di zucchero [massa di zucchero a forma di piramide venduta quando non esisteva lo zucchero in scatole di cartone] ◇ a pan di zucchero [di forma conica, alta e appuntita]; montagna a pan di zucchero [montagna arrotondata] 2. (est.) forma a parallelepipedo di alimento o materiale morbido o semimorbido, che corrisponde a un dato peso ~ LOC. un ~ **di burro** ; ~ **di cera** [piccola massa di cera]; ~ **di ghisa** [massa ottenuta dalla fusione della ghisa]; ~ **di metallo** [lingotto]; ~ **di oppio** [piccola massa di oppio]; ~ **di piombo** [massa ottenuta dalla fusione del piombo]; un ~ **di sapone** ; ~ **di zolfo** [piccola massa di zolfo] PREP. ~ in pani [che viene presentato, venduto in questa forma] ◇ spezzare il pane della scienza [trasmettere il proprio sapere] 3. (agr.) terra che resta attaccata alle radici di una pianta da trapiantare ~ LOC. ~ **di terra** [nelle tecniche di trapianto, volume di terreno (zolla) contenente le radici] VERBO ~ **cavare in** ~ [levare la pianta dal terreno conservandone la zolla che racchiude le radici] ho cavato in pane il pino per addobbarlo come albero di Natale 4. (bot.) ~ AGG. ~ **porcino** [nome comune delle specie del genere ciclamino presente in zone boschive delle Alpi e dell'Appennino i cui tuberi vengono utilizzati come cibo per maiali; anche "panporcino"] NOME ~ **albero del** ~; **noce del** ~ [albero simile al gelso che produce semi e frutti simili alle nocciole e utilizzati per fare il pane] ~ NOME ~ **dei cafri** [pianta delle gimnosperme dal cui midollo si ricava una polpa usata per fare il pane; detta anche "palma del pane"]; ~ **delle cornacchie** ; ~ **delle scimmie** [nome comune del frutto del baobab]; pan di cuculo [orchidea minore molto diffusa nei prati e con fiori dal colore assai variabile, dal bianco al roseo al viola scuro]; pan di serpe [pianta erbacea velenosa del genere Aro diffusa in Italia].⁴⁴

⁴⁴ Data uit: Vincenzo Lo Cascio, *et al.*, *Dizionario Combinatorio Italiano*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2013.

Bibliografie

Woordenboeken:

Battaglia, Salvatore, *et al.*, *Grande dizionario della lingua italiana*, Torino, UTET, 1961-2002.

De Mauro, Tullio, *et al.*, *Grande dizionario italiano dell'uso*, Torino, UTET, 1999.

Lo Cascio, Vincenzo, *et al.*, *Dizionario Combinatorio Italiano*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2013.

Lo Cascio, Vincenzo *et al.*, *Dizionario Combinatorio Compatto Italiano*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2012.

Lo Cascio, Vincenzo en Nijpels Elisabeth, *Italned, online woordenboeken, Lo Cascio dizionari online*, 2016.

Tiberii, Paola, *Dizionario delle collocazioni. Le combinazioni delle parole in Italiano*, Bologna, Zanichelli, 2012.

Urzi, Francesco, *Dizionario delle Combinazioni Lessicali*, Luxemburg, Convivium, 2009.

Werken:

Alonge, Antonietta, *Italian Lexicography*, in *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Amsterdam, Elsevier, 2006, pp. 69-71.

Giacomini, Laura, *Un dizionario elettronico delle collocazioni come rete di reazioni lessicali. Studio sul campo semantico della paura*, Frankfurt, Peter Lang, 2012, pp. 309-317.

Jackson, Howard, *Lexicography an Introduction*, London, Taylor and Francis, 2002, p. 22.

Leopardi, Giacomo, *Pensieri di varia filosofia e di bella letteratura*, a cura di Giosuè Carducci, Volume IV, Firenze, Successori Le Monnier, 1899, p. 216.

Lo Cascio, Vincenzo, *Parole in rete: Teorie e apprendimento nell'era digitale*, Torino, UTET Università, 2007, p. 130.

Marazzini, Claudio, *L'ordine delle parole : storia di vocabolari italiani*, Bologna, Il Mulino, 2009, pp. 23, 55-66.

Parry, Mair, *Language, The Year's Work*, in *Modern Language Studies*, 51, 1989, p. 431.

Sterkenburg, Piet van, *'The' dictionary: Definition and history in A practical Guide to Lexigraphy*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2003, p. 8.

Artikelen:

Charlet-Mesdjian, Béatrice, et Charlet, Jean-Louis, *Une méthode Assimil pour apprendre le latin à l'époque humaniste : les Colloquia dérivés du Vocabulare de Noël de Berlaimont*, "Rursus" (on-line) 6, 2011, pp. 1-3. URL : <http://journals.openedition.org/rursus/495> ; DOI : 10.4000/rursus.495.

Coffey, Stephen, *Francesco Urzì: Dizionario delle Combinazioni Lessicali*, "International Journal of Lexicography", 23 (3), 1 September 2010, Pages 355–364.

Geerts, Walter, *Parole in combinazione*, "Incontri. Rivista europea di studi italiani", 29 (1), 2014, pp. 131-132.

Hendrix, Harald, *Vicenzo Lo Cascio (ed.), Il primo dizionario italiano-olandese/ Het eerste woordenboek Nederlands-Italiaans, Amsterdam 1672-2014. De Zeventiende Eeuw: Cultuur in de Nederlanden*, "Interdisciplinair perspectief", 32 (1), p. 109.

Kim, Sugene, *Minimum Input, Maximum Output, Indeed! Teaching Collocations Through Collocation Dictionary Skills Development*, "Lexikos", 27, 2017, pp.265–286.

Lo Cascio, Vincenzo, *Lodewijk Meyer potrebbe non essere (l'esclusivo) autore*, "Incontri: Rivista Europea di Studi Italiani", 31 (1), pp. 133-139.

Marello, Carla, *Ma che combinazione queste parole!*, "Strumenti", 5, 2013, pp. 1-3.

McGee, Iain, *Collocation Dictionaries as Inductive Learning Resources in Data-Driven Learning – An Analysis and Evaluation* in "International Journal of Lexicography", 25 (3), 2012, pp. 319–361.

Piemontese, Maria Emanuela, *Tullio De Mauro, Grande dizionario italiano dell'uso* "Italica", 77 (4), pp. 566-568.